

21. Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 року № 724 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 37. – Ст. 1478.

УДК 349.6:502.211:582

Кім Г.А.,
здобувач кафедри екологічного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ, ЗАНЕСЕНИХ ДО ЗЕЛЕНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем екологічного права – визначенню структури правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Надано класифікацію правових режимів об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; досліджено основні елементи правового режиму; визначено зміст та види правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Проаналізовано нормативно-правові акти та наукові дослідження, присвячені визначенню правового режиму вищезазначених об'єктів. Висловлено пропозиції щодо шляхів вдосконалення правової основи у зазначеній галузі.

Ключові слова: об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України; правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; зміст правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; класифікація правових режимів об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Статья посвящена одной из актуальных проблем экологического права – определению структуры правового режима объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины. Представлена классификация правовых

режимов объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины; исследованы основные элементы правового режима; определено содержание и виды правового режима объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины. Проведен анализ нормативно-правовых актов и научных исследований по данной проблематике. Высказаны предложения о путях совершенствования правовой основы в указанной области.

Ключевые слова: объекты растительного мира, занесенные в Зеленую книгу Украины; правовой режим объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины; содержание правового режима растительных объектов, занесенных в Зеленую книгу Украины; классификация правовых режимов объектов растительного мира, занесенных в Зеленую книгу Украины

The article is dedicated to one of the pressing problems of environmental law, the determination of the structure of legal regime of flora objects listed in the Green Book of Ukraine. Submitted the classification of legal regimes of flora objects listed in the Green Book of Ukraine; studied the basic elements of the legal regime; disclosed the contents and the types of legal regime of flora objects listed in the Green Book of Ukraine. Analysis of legal acts and scientific research on this problem. Suggestions on how to improve the legal framework in this area.

Keywords: flora objects listed in the Green book of Ukraine; legal regime of flora listed in the green book of Ukraine; contents of legal regime of flora objects listed in the Green Book of Ukraine; classification of legal regimes of flora objects listed in the Green Book of Ukraine

Постановка проблеми. Серед чисельних проблем юридичної науки за своєю маловивченістю та складністю особливе місце посідає законодавче забезпечення встановлення та дотримання правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Чинне законодавство не повною мірою забезпечує регулювання відносин, що виникають щодо охорони, відтворення, використання вищезазначених

об'єктів рослинного світу, що певною мірою і обумовлює актуальність теми цього дослідження.

Аналіз дослідження даної проблеми. Науковим підґрунтям для проведення дослідження послужили праці вчених правознавців у галузі екологічного права, як-от: А.В. Антонова [16], А.Г. Бобкової [15], О.О. Борисова [13], В.В. Зозулі [17], А.Б. Іскоян [11], О.І. Крассова [21], М.О. Ковтун [9], А.К. Соколової [4], Ю.С. Шемшученка [19], в яких ґрунтовно розкривалися окремі питання визначення та змісту правових режимів природних об'єктів, зокрема об'єктів рослинного світу та природно-заповідного фонду. Між тим зазначені аспекти правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України спеціально окремо ще не досліджувались. Відповідно, відсутність робіт із зазначеної проблематики в кінцевому рахунку обумовили вибір теми даного дослідження.

Мета даної статті полягає в комплексному науковому аналізі теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо визначення основних елементів правового режиму та його змісту. Зазначеною метою зумовлено завдання цієї публікації: розкрити зміст та види правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, дослідити основні елементи правового режиму вищевказаних об'єктів, а також розробити пропозиції щодо вдосконалення чинного екологічного (зокрема, флористичного) законодавства у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Зелена книга України [1] є унікальною у світовій практиці розробкою українських вчених. В Зеленій книзі використовується концептуальний підхід до проблеми збереження біорізноманіття з наголосом на його ценотичному аспекті, відповідно об'єкти рослинного світу, що занесені до неї, потребують особливої охорони на всій території України. Їх охорона, по-перше, передбачає збереження умов їх місцезростання та, по-друге, охорону угруповань від знищення або пошкодження. Законодавець чітко вказує на той факт, що у межах зазначених природних рослинних угруповань заборонена будь-яка діяльність, що негативно впливає на їх стан та загрожує їх збереженню.

Слід звернути увагу, що до недавнього часу розвиток законодавства про рослинний світ вівся лише в одному напрямку – охорони лісів. Безумовно, ліси складають основне багатство України щодо об'єктів рослинного світу, але існують й інші значні площі землі, на території яких зростає інша нелісова рослинність, а зокрема, й рослинні природні угруповання, що в силу своєї унікальності, занесені до Зеленої книги України, правовий режим яких на законодавчому рівні практично не визначений.

Відповідно, переважна більшість таких рослинних об'єктів знаходиться в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Традиційно в Україні державні природні заповідники та національні парки розглядаються як найбільш суворі за режимом охорони види природних територій, що особливо охороняються. У межах таких територій, що особливо охороняються, містяться найбільш цінні природні комплекси та системи нашої країни. Отже, розвиток та удосконалення суворих форм охорони природно-заповідних територій, в межах яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, є істотним фактором збереження екологічних систем в природному стані, зниження процесів зменшення екологічного різноманіття.

На думку С.О. Боголюбова, як і на інших напрямках правотворчості, в інших галузях права, знань та науки аналіз змістовних уявлень у галузі правової екології починається із розробки, зіставлення понять та термінів, що ними визначаються, які у кінцевому рахунку визначають коло, межі проблем, що розглядаються, набір способів їх вирішення та перспективи, ефективність правотворчості [14, с. 42]. Аналіз понятійного апарату складає важливу частину дослідження, оскільки з'ясування сенсу та змісту основних термінів, що використовуються у роботі, дозволить сформуванню необхідну базу для досягнення цілі та виконання задач дослідження. Для вивчення поняття «правового режиму рослинних об'єктів, занесених до Зеленої книги України», перш за все, необхідно визначитися із термінологією. Отже, слово «режим» (від лат. «управління») визначає сукупність засобів, заходів, норм для досягнення будь-якої мети. Тому правовий режим з

інформаційної точки зору можна розглядати як специфічний вид правового регулювання, що виражається у своєрідному комплексі правових стимулів та правових обмежень [2, с. 410].

В юридичній літературі під режимом прийнято розуміти законність, порядок, соціальний режим деяких об'єктів або видів діяльності, закріплених правовими нормами та забезпеченими сукупністю юридичних засобів, сукупність методів, систем правил, засобів, встановлених для досягнення певної мети. Так, правовий режим є багатограним явищем, що проявляється у специфічному комплексі прийомів та засобів регулювання [3]. Взагалі ж «правовий режим» є широким юридичним поняттям, у зв'язку із чим єдиної точки зору в теорії права та правозастосовній діяльності стосовно як самого поняття, так і змісту даного феномену не існує.

В теорії права під правовим режимом розуміється особливий порядок правового регулювання, який виражається у визначеному поєднанні юридичних засобів. Такий порядок утворює бажаний соціальний стан та конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права. Правовим режимам властиві наступні ознаки: а) вони встановлюються у законодавстві та забезпечуються державою; б) мають за мету специфічним чином регламентувати конкретні галузі суспільних відносин, виділяючи у часових та просторових межах ті або інші суб'єкти та об'єкти права; в) уявляють собою особливий порядок правового регулювання, який складається із юридичних засобів та такий, який характеризується певним їх поєднанням; г) утворюють конкретну ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів окремих суб'єктів права [6]. Вказані ознаки також слід використовувати для визначення правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України. Взагалі, дослідженням питань, пов'язаних із визначенням поняття правового режиму займалися провідні вчені-теоретики, у поглядах яких, хоча і є деякі розбіжності, але загальним є те, що усі автори бачать у режимах сукупність засобів, спрямованих на досягнення певної громадської цілі. Характеризуючи правовий режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, слід вказати його таку

суттєву ознаку як режим збереження. В Зеленій книзі України наводяться три види режиму збереження, які за сутністю є основою та найголовнішими ознаками правового режиму для таких об'єктів рослинного світу. Режим збереження визначається як сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають характер допустимої діяльності, порядок охорони, використання і відтворення раритетних угруповань.

Поняття правового режиму окремих природних об'єктів було предметом досліджень у роботах вчених–представників теорій земельного й екологічного права. Так, М.І. Краснов визначав поняття правового режиму державного земельного фонду [7, с. 346]. Аналогічні визначення поняття правового режиму пропонуються й у працях В.П. Базезіна, Б.В. Єрофєєва, О.І. Крассова, Є.А. Галинської. Щодо інших природних об'єктів, то А.Г. Бобкова визначає правовий режим природних ресурсів рекреаційного призначення [15, с.53]; О.В. Антонов визначає правовий режим пам'яток природи [16, с.8].

В дослідженні, проведеному О.М. Ковтун, правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається як встановлений нормами права порядок охорони, використання та відтворення цих територій і управління ними, що ґрунтується на принципі заповідності, за порушення якого передбачена підвищена юридична відповідальність [9, с. 78].

А.К. Соколова визначає правовий режим об'єктів рослинного світу як встановлену нормами права міру можливої або належної поведінки стосовно об'єктів рослинного світу як об'єктів права власності, користування, державного управління, відтворення та правової охорони [4, с. 41].

В.В. Зозуля під правовим режимом державних природних заповідників розуміє нормативно встановлені правила, які торкаються охорони та використання природних комплексів та об'єктів, включаючи землю, надра, води, атмосферне повітря, рослинний та тваринний світ, та повітряний простір, у межах заповідників, а також власності та цільового призначення цих природних комплексів та об'єктів. [17, с. 7-8].

Правовий же режим об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги, це по суті спеціальний комплекс прийомів та

засобів регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері охорони, використання та відтворення таких об'єктів. Зазвичай такий режим є спеціальним (особливим): абсолютним, заповідним або регульованою заповідністю та заказним.

В науковій правовій літературі взагалі досить широко обговорюється питання про особливий правовий режим природних ресурсів [19, с. 31-43; 20, с. 137-147; 21, 18]. В українському флористичному законодавстві, а саме в Законі України «Про рослинний світ» [5] та Постанові Кабінету Міністрів «Про Зелену Книгу України» [1] йдеться про *особливий* правовий режим, який встановлено до природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України. Уявляється цілком виправданим встановлення державою і особливого правового режиму для територій, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Соколова А.К. відмічає, що при визначенні правового режиму конкретних об'єктів рослинного світу крім міжвидової диференціації одночасно має бути врахована й диференціація внутрішньовидова [4, с. 40]. Також вона підкреслює, що правовий режим об'єктів рослинного світу позбавлений чіткості, не досить чітко формується саме юридичне поняття «рослинного світу», також і режим користування, відтворення й охорони об'єктів рослинного світу залежить ще від того, до якої групи (категорії) або виду ці об'єкти належать.

О.С. Болтанова при дослідженні елементів правового режиму земель у відповідності до їх економічного та господарського призначення, тобто цільового призначення, проводить своєрідний вертикальний зріз та виділяє: а) загальний правовий режим (правовий режим земель держави, земельного фонду); б) особливий правовий режим (правовий режим категорії земель); в) окремий правовий режим (правовий режим виду земель); одиничний правовий режим (правовий режим земельної ділянки). Такий підхід припускає певну ієрархію, оскільки будь-який вид земель відноситься до визначеної категорії та є частиною земельного фонду держави та зумовлює наявність загальних юридичних засобів, що складають правовий режим об'єкта [8, с. 56]. Із змістовного боку до елементів

правового режиму земель авторка відносить: право власності та інші види прав на земельні ділянки, управління у сфері використання та охорони земель, правова охорона земель та юридична відповідальність за земельні правопорушення [8, с.57]

Застосовуючи це положення для визначення правового режиму рослинних природних угруповань, занесених до Зеленої книги України, які в свою чергу поділяються на п'ять категорій [12], можна стверджувати, що правовий режим різних категорій угруповань буде відрізнятися один від одного в залежності від цінності рослинного угруповання, його раритетності та здатності до поновлення. Тобто, правовий режим корінних рослинних угруповань, в складі яких домінують види рослин, віднесені до Червоної книги України, а також реліктові та ендемічні види рослин буде мати певні особливості порівняно з правовим режимом рослинних угруповань, які не пов'язані з природною зональністю (болота, луки, водні об'єкти тощо), та потребують охорони з ботаніко-географічних міркувань.

Соколова А.К. вважає за доцільне до елементів правового режиму об'єктів рослинного світу віднести: а) рослинний світ (його об'єкти); б) державне управління; в) регулювання використання об'єктів рослинного світу; г) регламентацію відтворення об'єктів рослинного світу; д) сервітути; е) обмеження прав осіб, які використовують об'єкти рослинного світу; ж) зонування територій; и) правову охорону об'єктів рослинного світу тощо [4, с. 39-40].

Щодо об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, то до основних елементів їх правового режиму доцільно віднести: 1) об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України; 2) право публічної (державної або комунальної) форми власності; 3) управління у сфері охорони та відтворення зазначених об'єктів рослинного світу; 4) правову охорону визначених об'єктів; 5) правове регулювання відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; 6) юридичну відповідальність за правопорушення в зазначеній сфері тощо. Серед вказаних елементів правового режиму, пріоритетними слід визнати правову охорону визначених об'єктів та правове регулювання

відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України, зважаючи на унікальність цих угруповань.

Сутність правового режиму територій, на яких містяться рослинні об'єкти, занесені до Зеленої книги України складається із встановленого нормами права порядку можливої та належної поведінки учасників правовідносин, які виникають з приводу даних об'єктів рослинного світу, розташованих у межах цих територій. Встановлення відповідного правового режиму забезпечує досягнення переважно природоохоронних цілей, оскільки пріоритет віддається охороні таких територій перед їх використанням.

Регулювання охорони, використання та відтворення рослинних об'єктів, занесених до Зеленої книги України, здійснюється на конкретизації правового режиму окремих рослинних угруповань з метою їх збереження та використання як унікального природного комплексу. Так, за ознакою режиму збереження всі види режимів об'єктів рослинного світу, поділяються на: 1) режим абсолютної заповідності (цілковите невтручання людини у хід природних процесів фітоценозів з будь-якою метою); 2) режим регульованої заповідності (обмежене науково обґрунтоване втручання людини у хід природних процесів фітоценозів з метою їх збереження і регулювання функціонування екосистем та запобігання в них негативним процесам); 3) заказний режим (заборона окремих видів і форм господарської діяльності для забезпечення збереження фітоценозів чи екосистем). Уявляється доцільним встановити режим суворої або абсолютної заповідності для рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України.

Ще за радянських часів Іскоян А.Б. у своєму дослідженні спробається зробити ряд пропозицій щодо забезпечення умов для відтворення біологічної продуктивності й видового різноманіття рослинності на сіножатях і пасовищах, надаючи землекористувачам право оголошувати відповідні ділянки цих угідь внутрішньогосподарськими заказниками з одночасним припиненням або обмеженням їх експлуатації на певний строк [11, с. 69-70]. Ця пропозиція виявляється актуальною й нині не

тільки для земель сільськогосподарського призначення, а й для земель лісгосподарського призначення, водного фонду, на території яких зростають рослинні природні угруповання, вже внесені або такі, які потребують внесення до Зеленої книги України.

Одним із способів відтворення природних рослинних угруповань, в п.5 Положення про Зелену книгу України (2002 рік) назване їх формування на штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду. Робиться наголос на формуванні таких угруповань на штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду, але, уявляється, що таке формування нових «штучних» рослинних об'єктів можливе ефективно здійснити лише для типових рослинних угруповань, а для рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення таке «штучне» відтворення неможливе на практиці, оскільки рослинні об'єкти, занесені до Зеленої книги України, є оригінальними та неповторними у своєму роді, тим більше для формування певного рослинного угруповання, до складу якого входить від 5 до 20 видів рослин, для успішного зростання окремих з них потрібно декілька років, а деяких – декілька десятиріч. Тому увагу в даному випадку доцільно приділяти охороні та збереженню саме належних умов зростання та недоторканості територій місцезростання таких угруповань. Уявляється доцільним прийняти Закон України «Про Зелену книгу», та у відповідних статтях про відтворення природних рослинних об'єктів, занесених до Зеленої книги України підкреслити, що «формування природних рослинних угруповань на штучно сформованих об'єктах природно-заповідного фонду можливе лише для утворення типових угруповань». Відповідно відтворення рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення рослинних угруповань повинно здійснюватися лише шляхом сприяння їх природному відновленню та запобігання небажаним змінам та негативному антропогенному впливу.

Слушним також уявляється твердження А.Б. Іскоян про те, що основні умови і вимоги охоронного режиму повинні бути направлені на зберігання умов та місць зростання рідкісних та таких, що знаходяться під загрозою виникнення видів дикозростаючих рослин [11, с. 101]. Але ці вимоги спричинять

визначені обмеження прав землекористувачів, водокористувачів, лісокористувачів, користувачів тваринного світу, тому вони повинні бути ретельно продумані, збалансовані з тим, щоб потім не виявитися реально невиконаними.

Висновки. Отже, виходячи з вищенаведеного, до основних елементів правового режиму рослинних об'єктів, занесених до Зеленої книги України, слід віднести: 1) об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України; 2) право публічної (державної або комунальної) форми власності; 3) управління у сфері охорони та відтворення зазначених об'єктів рослинного світу; 4) правову охорону визначених об'єктів; 5) правове регулювання відтворення об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України; 6) юридичну відповідальність за правопорушення в зазначеній сфері тощо

У вітчизняній науковій науці на сьогодні існує декілька поглядів на встановлення можливих правових режимів для об'єктів природно-заповідного фонду, як то режим «врегульованої» або «абсолютної» заповідності, то для територій, на яких містяться об'єкти рослинного світу, занесені до Зеленої книги України, найефективнішим слід визнати такий правовий режим, при якому збереження умов місцезростання природних рослинних угруповань різних категорій та сприяння їх природному відновленню буде найбільш плідним. Оскільки природні рослинні угруповання, що потребують захисту з боку держави, поділяються на декілька категорій, то і доцільним було б встановлення диференційованого режиму, але пріоритетність слід віддавати більш суворому, «абсолютному» заповідному режиму, а режим «врегульованої» заповідності застосовувати у виключних випадках, переважно для типових рослинних угруповань, коли застосування «абсолютного» режиму заповідності не є доцільним або неможливо з ряду об'єктивних, реальних причин. Уявляється доцільним враховувати насамперед природоохоронні, а не антропологічні та економічні пріоритети. Правовий режим на подібних територіях повинен встановлюватися такий, щоб максимально забезпечити повинну охорону природного об'єкта, спрямовану на збереження та відтворення природного середовища, в якому містяться природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги

України, а головне – запобігати негативним антропогенним впливам на стан таких територій.

Беручи до уваги той факт, що не всі питання, які виникають на практиці відносно тих проблем, що підіймаються у статті, знайшли своє відображення у роботі, необхідність подальших наукових пошуків залишається актуальною, зокрема, визначення самого поняття правового режиму об'єктів рослинного світу, занесених до Зеленої книги України.

Література:

1. Положення про Зелену книгу України [Електронний ресурс] : затв. постановою Каб. Міністрів України від 29 серп. 2002 р. № 1286 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1286-2002-%D0%BF> (дата звернення: 24.12.2014). – Заголовок з екрана.
2. Теория государства и права: Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
3. Електронний ресурс: http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/admin_pravo/065.php (Дата звернення 20.06.2015)
4. Соколова А.К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: монографія / А.К. Соколова. – Х.: Право, 2009. – 288 с.
5. Про рослинний світ: Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 591-IV // Відом. Верх. Ради України. – 1999. – № 22/23. – Ст. 198.
6. Малько А.В., Родионов О.С. Правовые режимы в российском законодательстве // Журнал российского права. – 2001. № 9. – С. 19.
7. Общая теория советского земельного права. – М.: Наука, 1983, 357 с.
8. Болтанова Е.С. Элементы правового режима земель // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – №2. – С. 56-63.
9. Ковтун М.О. Правова охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: навч. посіб. – К, Прецедент, 2010. – 229 с.
10. Бондаренко В.Д., Музика В.Я., Оліяр Г.І. Концепція регульованої заповідності та питання розвитку заповідника «Медобори» // Зб. наук-пр. конф. «Проблеми становлення і функціонування новостворених заповідників». – Гримайлів, 1995.
11. Искоян А.Б. Правовое регулирование охраны и использования растительного мира (нелесной растительности) (под.

ред. Колбасова О.С.); Ереван. гос. ун-т. - Ереван: Изд-во Ереван. ун-та, 1987 – 132 с.

12. Про затвердження Положення про Зелену книгу України: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 19.02.1997 р. № 17// Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: [http:// zakon4.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua). (дата звернення 09.02.2015). – Заголовок з екрану.

13. Борисов А.А. Значение зонирования территорий для определения правового режима земель/ Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06, Федеральн. гос. науч.-иссл. учр-е «Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации», М., 2014. – 161 с.

14. Боголюбов С.А. Правотворчество в сфере экологии. – М.: ЭКСМО, 2010. – 528 с.

15. Бобкова А.Г. Правовое обеспечение рекреационной деятельности. Донецк: Юго-Восток, 2000. – 308 с.

16. Антонов А.В. Правовой режим памятников природы в СССР: дис...канд. юрид. наук.: 12.00.06. – М., 1986. – 186 с.

17. Зозуля В.В. Правовой режим государственных природных заповедников и национальных парков: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. - М, 2006.- 20 с.

18. Сосна С.А. О концепции общественного достояния // Государство и право. – 1996. – № 2.

19. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. К.: Наукова думка, 1989. – 129 с.

20. Мозолин В.П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике. М.: Ин-т гос-ва и права, 1992. – 176 с.

21. Крассов О.И., Рюмина Р.Б. Право государственной собственности на природные ресурсы // Государство и право. – 1995 – № 9.